

Бистра Николова (София, България)

ЦАР ПЕТЪР И ХАРАКТЕРЪТ НА НЕГОВИЯ КУЛТ

Появата на един култ има своята предистория, било в реалните събития около почитаното лице, било по силата на механичното действие на готовите образци за светителство върху личността, която подлежи на канонизация. В случая имаме доказано историческо лице, което получава признание за святост. Затова ще се спра на вероятните предпоставки за развитието на култа на цар Петър (927–969).

Като получава официално признание за своята царска корона, за разлика от своя амбициозен баща, стремял се към същото, цар Петър не само легитимно използва тази титла за себе си, но я споделя с височайшата си съпруга¹, което представлява елемент от пълноправие на титлата му. Той не би се притеснявал, че може да се оспори неговата власт, осветена от Бога, още по-малко че желанието му да се зове „цар“ може да се нарече „безумие“, или пък да му се твърди, че има власт, „...която получил в наследство от прадедите си“ за разлика от тази на императора, който я получил от Вседържателя². Този негов статут, осветен от Бога, става парадигма за поредица следващи претенденти за българския престол, домогващи се или домогнали се след въстание срещу византийската власт, които съвсем не случайно приемат името Петър, влагайки сякаш в това идентификация със самата личност³.

Ако се обърнем към основните източници за неговото царуване – византийските историци и хронисти и съвременниците му, се вижда, че неговата личност не се ползва с толкова внимание, както това можем да кажем за

¹ Първите печати, на които български владетел е представен със съпругата си, принадлежат на цар Петър, вж. Йорданов, Ив. Корпус на печатите в средновековна България. С., 2001, 58–65; Гюзелев, В. Значението на брака на цар Петър (927–969) и ромейската принцеса Мария. – В: Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 29–31 октомври 2003. Кн. 1. С., 2005, 27–33.

² Вж. L e o D i a s o n i. Historia. Vonnae, 1828, p. 123¹⁷⁻²⁷; А н г е л о в, П. България и българите в представите на византийците. С., 1999, 182–199.

³ Б и л я р с к и, Ив. Покровители на царството. Св. Петър и св. Петка-Параскева. С., 2004.

баща му, но пък видима е разликата в оценките и отношението. Отделни епизоди показват различна позиция към българското царство по времето на управлението на цар Петър от страна на Византия. В двора на императорите представителите на царя се ползвали с предимство пред останалите делегации, включително пред тези на Свещената Римска империя. България и Византия дълго време поддържали мирните отношения и не търсели поводи за въоръжени конфликти. За последното причина се явили трети лица – унгарците, чиито набези на византийска земя българите или не можели, или не полагали усилия да възпрат. Ядното определение на император Никифор Фока (963–969) за Петър като „ядящ сурови кожи и облечен в кожи“, придружено със заплаха за война, било предизвикано в момент, когато империята напругала сили да разшири властта си по Средиземноморието и Мала Азия, и е повече избухване на един недотам дипломатичен и изтънчен аристократично император, същевременно отражение на една вкоренена византийска представа за българите⁴. Както е известно, византийските историци и хронисти не пестели лоши или добри крайни оценки за някои личности, независимо дали пишели за тях, докато били живи или мъртви. Затова оценката за цар Петър по повод смъртта му в 969 г. от Лъв Дякон като „боголюбив и благочестив мъж“⁵ можем да приемем като израз на по-разпространеното и популярно мнение за него. И днес могат да се намерят основания за това определение на съвременниците му, независимо от ограничените сведения, с които разполагаме. Той е царят, при когото българската църква получава статут на независима патриаршия⁶. Ако съдим по контактите му с изтъкнатия отшелник и основател на манастири от първата половина на X в. Петър Латьрски, той очевидно имал интерес към устроението на монашеския живот. Накрая той използвал родствените си връзки с императорския двор, за да запази чистотата на църквата и покровителството върху нея, включително с усилията, които положил в борбата срещу богомилската ерес.

Начинът, по който историческата памет е запазила спомена за Петър, особено когато става дума за съчинение с апокрифно-легендарен характер, макар дошло от времето, когато има основание да се смята, че неговият църковен култ вече е съществувал, бележи непредубеденото мнение за качествата му на държавник и покровител на християнството, отразени в среда извън регламента на църквата. Разказът за цар Петър в апокрифното „Сказание на пророк Исаия“ (Български апокрифен летопис, по-нататък БАЛ)⁷, което почива на идеите на библейската Книга на пророк Исаия, чиято тема е връзката на пророка с царете, може да се прецени като отражение от една по-широка обществена среда на представата за неговата святост, изградена на базата на приказно-алегоричните образи, натоварена с християнската политическа идея за божествената предопределеност на царската власт.

⁴ Лео Диасони. Цит. съч., 61₁₂–62₁₁; Ангелов, П. Цит. съч., 261–265.

⁵ Лео Диасони. Цит. съч., с. 78₁₀₋₁₂.

⁶ Николова, Б. Неравният път на признанието. С., 2002, 65–86.

⁷ Тъпкова - Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, 195–202.

От гледна точка на вътрешната логика на паметника се забелязват някои важни особености в легендарния портрет на цар Петър. Преди всичко най-високо са оценени благочестивостта, безгреховността, девството на владетеля, като неговите лични достойнства се проектират върху царството. Така са представени нещата и при княз Борис, и при цар Петър: „...бе благочестив и благоверен твърде много... И царува шестнадесет години, без да има нито грях, нито жена. И царуването му беше благословено...“ (за Борис), „...светия Петър цар български, мъж свят и съвършено праведен... И царува в българската земя дванадесет години, без да има грях, нито жена, благочестиви царе и бе благословено царството му“ (за Петър)⁸.

Социалната страна на управлението на Петър – един от признаците за влиянието на християнския възглед за справедливостта на владетеля, отразява несъмнено въздействието на представи на по-ниско социално равнище върху преданието, надминава тази на Симеон, който събирал символични данъци, докато при Петър изобилието на храни и липсата на оскъдица е „божие дарование“ за народа, дадено поради царските заслуги. Този портрет издига Петър над Борис и над Симеон, защото обединява в себе си християнския съвършен владетел – едновременно угоден на Бога и на поданиците си. Такъв е идеалът за владетел, който виждаме в писмото на патриарх Фотий до княз Борис. Петър е единственият български цар, който се разглежда в корелация с образа на св. Константин като владетел-свещец⁹, но и с този на императрица Елена. В БАЛ византийският император и неговата майка са свързани основно с намирането на кръста, т.е. спасителния знак, което натоварва допълнително българския цар с приемането на божията благодат. В крайна сметка неговата мнима смърт в апостолическия Рим е напълно логичен край на благочестивия му живот.

Всички изложени дотук съображения са само възможни предпоставки и условия за това да се изгради една обща представа за цар Петър – свят човек, добър християнин, безгрешен владетел, но далеч не може да се каже, че те са единствените и задължително сигурни причини за канонизацията му.

В последните години интересът към цар Петър и неговото време чувствително се засили, в това число се поднови интересът към култа му. В немалка степен принос за това има Ст. Кожухаров, който „реставрира“ Службата му, разглеждана доскоро като съставена от две-три отделни части¹⁰. Появиха се различни мнения за естеството на култа. Едно от тях е, че това е владетелски култ, който попада в категорията „покровител на царство“ подобно на този на император Константин¹¹. Ако проследим разсъжденията на автора, вижда се, че той приема Службата за основен извор за култа.

⁸ Пак там, с. 196.

⁹ Б и л я р с к и, Ив. Цит. съч., 25–32.

¹⁰ К о ж у х а р о в, Ст. Неизвестен автор. Службата на цар Петър. – В: Проблеми на старобългарската поезия. С., 2004, 75–80.

¹¹ Б и л я р с к и, Ив. Цит. съч., 17–42.

Според Ив. Билярски главните акценти в култа на светеца цар Петър като „застъпник“, покровител, са прокарани чрез връзката му с цар Давид и като цяло почиват на осмислянето на единството „святост–власт–народ“. В подкрепа на тези твърдения той приема, че Службата е писана между 969–971 г., и смята, че останалите данни за Петър в памети, тропари, БАЛ, от Виргинската грамота, Синодика на Борил, т.е. източниците от XII–XIV в. подкрепят тази датировка. Въпреки първоначалното заявление относно Службата акцентът на авторовите съждения не е тя, а БАЛ, данните от който са разгледани на фона на идейно-политическата концепция за „Обновлението на царството“, и специално отгласа му в култа към император Константин Велики¹², който, както се подразбира, резонира в политическата доктрина на България при цар Петър. Тук се прави връзка между тази политическа идея и празника за Обновлението на Константинопол, срещан в старобългарския календар и Богородичните тропари от службата за този ден, застъпени в един ръкопис. В заключение Ив. Билярски, следвайки избрания ход на своите разсъждения, стига до извода, че култът е „политически“. От гледна точка на авторската концепция тази характеристика е защитена, но постановката му страда от някои слабости. На първо място паралелите и съпоставките се правят по линията на външните белези, в сферата на общите разсъждения в областта на византийската политическа теория, с позовавания на индиректни и странични фактори по отношение на култа и носят известна доза предпоставеност. Службата, която е основен източник за характеристиката на култа, както и календарните помени на Петър остават слабо тълкувани и в периферията на интереса му¹³. Колкото и да сме свикнали да мислим за службите и житията на светците като за трафаретни произведения почти без историческа стойност, факт е, че те са най-значителните извори за всеки светителски култ и в този смисъл исторически, тъй като дават съществени сведения за неговия характер. Затова, говорейки за култа към цар Петър, интересът ми ще е насочен главно към литургичните източници.

Преди да разгледам типологията на култа, нека се опитам да отговоря на въпроса, кога е възможно да се е появила Службата. Няма разногласие, че е възникнала след смъртта на царя, въпросът е колко след нея¹⁴. Има и неразбиране за връзката между появата на култа и на Службата. Д. Чешмеджиев твърди, че култът се е зародил по-рано, „може би към края на X в.“, а Службата е по-стара „...и е написана скоро след неговата (на цар Петър –

¹² Пак там, 25–30.

¹³ Критични бележки в тази насока вж. у Ч е ш м е д ж и е в, Д. Една различна книга. – Исторически преглед, 2006, № 1–2, 154–161.

¹⁴ Й. Иванов (И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 384) предполага, че е написана скоро след смъртта му. При Д. Чешмеджиев (Ч е ш м е д ж и е в, Д. Култът към цар Петър (927–965): манастирски или държавен? – В: Лъубав према образовање и вера у Бога у православним манастирима. Зборник избраних радова. 5. међународна Хиландарска конференција. Београд–Columbus/Ohio, 2006, 245–257) има непоследователност по отношение на датата – на едно място се сочи краят на X в., на друго – че е написана до падането на България под византийска власт (с. 245, 255). Ив. Билярски твърди, че култът и Службата са се появили едновременно (Цит. съч., с. 22).

бел. Б. Н.) смърт¹⁵. Наблюденията в областта на канонизацията на светци на Изток показват, че службите увенчават, а не предизвикват появата на култа към светците. Практиката там следва модел, при който между двете събития съществува един, различен при отделните светци период на отдаденост¹⁶, през който за проявилото се в християнска добродетелност и подвиг лице може да се напише житие, което да подготви почвата за канонизацията му¹⁷, докато появата на служба вече говори за наличие на подобна канонизация, т.е. включване в календарния цикъл на богослужение (понякога и чрез календарно отбелязване или даже само тропар) било на локално (!) или на всецърковно равнище. Така например редица български средновековни свети мъже – патриарх Йоаким, Теодосий Търновски, Ромил Видински и Патриарх Евтимий, се радват на прекрасни житийни разкази, но отсъстват в средновековната химнография и в синаксарната част на богослужебните книги. Същевременно св. мъч. Макарий, търновски патриарх (1277–1284)¹⁸, независимо че за него не притежаваме нито житие, нито служба, нито календарно известие, е поставен между мъчениците поради авторитета на Синодика на Борил, където е посочен като светец. Това навява на предположение за възможен процес на канонизация, без да знаем как и доколко е отразено в богослужебната книжнина.

Различно е при Климент Охридски, Кирил и Методий. Първият скоро след смъртта си (навярно при цар Петър) вече е честван със служба като светец на локално равнище¹⁹. Другите двама (Кирил и Методий) по обективни причини изчакват по-дълъг период, за да получат канонизация. Всички посочени по-горе личности са възприети от църквата като носители на свят и похвален живот, но ако сравним положението им с оглед на степента на почитание, разпространението в богослужебната книжнина, влиянието, трайността и устойчивостта на култовата им типология и характеристика например с тези на Кирил, Методий, Климент Охридски, Наум, Иван Рилски, че и Прохор Пшински, Параскева-Петка, Филотея, ще установим видима разлика, отразена в присъствието им в календара и богослужението, в полза на втората група, за които има освен жития, още служби, помени, календарни дати.

Тук не е мястото да разглеждам причините за тези различия²⁰, при които едни от светците притежават „пълнен набор“ от доказателствен наративен

¹⁵ Ч е ш м е д ж и е в, Д. Цит. съч., с. 255.

¹⁶ Както се разбира, при св. Иван Рилски е доста продължителен, вж. Д о б р е в, Ив. Св. Иван Рилски. Linz, 2007, 213–419.

¹⁷ Често историческите личности, получили канонизация, имат жития, написани от техни ученици или съвременници, които са се появили няколко години и 1–2 десетилетия след смъртта им, вж. P a t l a g e a n, E. Sainteté et Pouvoir. – In: The Byzantine Saint. London, 1981, 88–92, 103–104.

¹⁸ Н и к о л о в а, Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.). С., 1997, с. 261.

¹⁹ Най-ранното запазено житие за него е от XI в.

²⁰ Прави впечатление, че явлението е присъщо и на византийската агиографска и химнографска богослужебна литература. Към XIII–XIV в. броят на канонизирани светци намалява чувствително в сравнение с периода IV–XII в., вж. Л о п а р е в, Хр. Византийские жития

материал за светителство, други – частичен, трети – инцидентен. За това несъмнено роля играе сложна поредица от фактори, един от които е времето. Натрупването на представа за святост на едно лице изисква време, в което паството да повярва в чудото на мощите на бъдещия светец, а църквата да задейства механизмите на богослужебните потреби, за да го впише в изработена с времето парадигма на святост. Легендарно-приказният образ на цар Петър от БАЛ е специфичен отглас на народната представа за святост, вписана в библейска схема на равнището на неофициалната книжнина, която битувала независимо от резервите на църквата и в строго християнски среди. Житието и Службата му са моделите на официалната църковна канонизация. Така че първоначално има основания да се съмнявам, че Службата на цар Петър се е появила веднага след смъртта му.

Обикновено тези, които поддържат становището, че Службата е писана малко след смъртта на царя (но преди падането на Източна България под византийска власт – 971 г.), привеждат някои места от Службата, за които се смята, че имат значение на реални, бележещи събития от историческо време. Това е текст от трета песен на канона:

...тако нѣмѣ намѣ молнтвѣмн кѣ бѣгоу страны всѣ оумнрн. Оужорн Петре ѿче прѣсватын. вндѣ велекѣжѣ бѣдѣж нележѣжцѣжѣ на ны. молнтвѣмн свонмн то оуже са сѣло кончѣмы²¹.

Ако не става въпрос за обичаен агиографски топос, какъвто М. Йовчева посочва на места в текста на Службата, където чрез използването на определени и повтарящи се стилови похвати и образност, повлияни от библейските текстове и от обичайните формули²², а това е алюзия за действителни събития, би следвало да попитаме кога те са се случили. Всъщност тук прави впечатление фактът, че исканата закрила не се свързва с царство, нито даже с народ. Нещо повече – редица места в службата, за които ще стане въпрос по-сетне, показват, че се касае за молитва на една тясна и немногочислена среда, събрана в деня на честване на помена на св. цар Петър в неговия храм, при неговия гроб. Обратният пример за измолване покровителство за цар и народ ще посоча в Службата на Климент Охридски от негов ученик, която има и други паралели с нашия паметник. В нея молитвата за закрила има точен адресат:

Испроси, блженне съ нѣсь повѣдоу на протнвнне враговын хлюбцоу цроу н во него нзбави ѿ зль н все люнн да дѣстонно те велнчамъ (Испроси, блажени, победа от небесата над противните врагове на христоролюбивия цар и на неговото войнство, избави от зло всички хора, та достойно да те величаем – превод Б. Н.) – 9-а песен, 3-ти тропар²³.

святых VIII–IX в. – Византийский временник, 17, 1911; 19, 1915; В е с к, Н.-Г. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, 557–583, 610, 697–700.

²¹ К о ж у х а р о в, Ст. Цит. съч., с. 78.

²² Б и л я р с к и, Ив., М. Й о в ч е в а. За датата на Успението на цар Петър и за култа към него. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. С., 2006, 553–554.

²³ И в а н о в, Й. Цит. съч., с. 327.

При положение че на посоченото място от Службата има двама персонажи – св. Петър и колективния (молитвеното събрание в неговия храм), липсва упоменаване на царство и цар, не изглежда споменатите пасажи да визират непременно събития от 969–971 г., когато България е подложена на ударите на княз Светослав и на император Йоан Цимисхи. Това може и да е по-късно време, когато населението на Преслав отново изпитва притеснения от въоръжени нападения, които му причиняват големи злини.

Завладяването на Преслав и присъединяването на Северозападна България към византийската територия не довело първоначално до стопански и демографски срив в града или поселищната система в района, нито окончателно сложило край на българското царство. Няма данни за поголовно разоряване на манастирите и бягство на монасите. Преслав става митрополитски център. Многото печати на византийски чиновници от Велики Преслав също показват, че той функционира като административен градски център²⁴. Обаче една продължителна поредица от варварски нашествия в периода на 30–40-те години на XI в., започнала с печенегите от север през Дунавския лимес, чиито опустошения се почувствали в цяла Североизточна България и Добруджа, е засегнала в различна степен всички поселения в района, в това число и манастирите (например Равна). В тези десетилетия на XI в. много от столичните съоръжения във Вътрешния град на Преслав са разрушени, очевиден е в средата на XI в. упадъкът на града, където се настанили печенегите. Проучванията показват, че в същото столетие византийската власт върши преустройства и нови укрепителни работи в някои градски центрове, между които и Преслав. При всички обстоятелства тези разрушения, войни с Византия и новите народи, грабежите влияят неблагоприятно на града и към края на XI в. животът в него замира²⁵. От тази гледна точка с пълно право мога да предположа, че въпросното място от Службата визира именно тези събития от първите десетилетия на XI в., ако се приеме, че то отразява действителни събития. Или това е *terminus ante quem* за появата на текста. При това положение под съмнение е, че култът на Петър се формира като политически, а не в рамките на установената светителска закрила, още по-малко – да се е развил като резонанс на идеята за „политическо покровителство“ или за „обновител на империята“, идеи, които даже при отразяването му в БАЛ не са толкова изявени²⁶. По-логично от гледна точка на реалностите в последната четвърт на X в. и през XI в. е култът като политически да се е развил в Западна България, още повече че

²⁴ Й о р д а н о в, Ив. Печатите на стратегия Преслав. С., 1993.

²⁵ Вж. подробно у И л и е в а, Л. Градското стопанство в земите между Дунав и Стара планина през периода на византийското владичество в българските земи (XI–XII в.). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. С., 2006, 561–566.

²⁶ Не е мястото за тълкуване на пасажи от БАЛ, отнасящи се до цар Петър и цар Константин Велики. Бих казала, че те повече почиват в полето на християнската идеология за властта като божия благодат, предопределяща хармонизираното управление, и черпят сила за съпоставимост от легитимността на двамата държавници с титули на християнски император / цар, но най-вече с личните им заслуги към църквата и кръста.

както Службата, така и календарните помени за Петър са съхранени в сборници от тази част на страната²⁷. Но фактите говорят друго. Службата възниква в Преслав, където бил гробът на цар Петър, в манастира / храма, в който бил погребан.

Често се среща твърдението, че култът към цар Петър е локален, което е основателно и обикновено се свързва или се доказва на основа на изключително ограниченото застъпване на неговата Служба в ръкописите и епизодичните споменавания на паметта му. Всъщност по-правилно е да мислим, че култът се заражда като локален и истинските данни за него най-напред проличават от самата Служба. Колкото и този род богослужбни текстове да спазват една стандартна форма откъм типологизация на образа, подчинен на общи места с повтарящите се стилово-художествени похвати, съществуват извън нея специфични и присъщи единствено на честваното лице белези, по които може да го разграничим от другите.

Така например култовете обикновено показват връзка с определена топонимична среда – било то местност, град, район. Иван Рилски е „средечки светител“, но и пустиножител (рилски), Методий е светило на Моравия и Панония, Константин-Кирил е свързан с Рим, Петка – с Търново. В някои от случаите това има отношение към мястото, на което са пребивавали като работници за божия прослава, в други е мястото на техния гроб (или мощи), както например на св. Петка. Развитието на култа може да разшири тази среда, както е случаят на Иван Рилски, в който освен основен средечки, още – рилски, има един слаб (третичен) търновски слой в агиографско-химографската книжнина. Еволюцията на култа на Петка започва като местен в невзрачния Епиват и стига до общобългарски с пренасянето на мощите в столичния български град. Службата на св. цар Петър се свързва не само с града Преслав, но и с определен храм в него и намиращите се там хора, които са се събрали и честват паметта му при гроба му, където мощите дават миро. Във вечерната слава четем:

Рѣцѣ са Петре тврѣженн црквамъ н градѣмъ твоємѣ Праславоу... Тепло аплѣ въроѣ же н любовь нмѣѣ къ богоу без лѣностн прсно въ храмѣ вжн вжжѣ во вса часы не ослѣѣж н црквинкы своѣ поущѣѣ н причѣѣѣ (... Като имаш топлата и апостолска вяра към Бога, без леност не преставай да лежиш в храма божий през всички часове и отпущайки и пречестявайки своите църковници – превод Б. Н.) – вечерна стихира;

Люден твои ннѣ встанкѣ прнзрнш...е.пр...емъ мыслѣно къ гробѣмъ твоємѣ (Сега погледни останките от твоите хора.... мислено към твоя гроб – превод Б. Н.) – песен 1-а, тропар 1-и; н помазаннмъ мнра твоего прнмн же ннѣ ѣако странны лю (...и с помазанието на твоето миро приеми ни сега като странстващи хора.... – превод Б. Н.) – вечерна слава;

Ннѣ правовѣрнѣ съворе сътекше са днѣ в чѣны домѣ прѣстѣго оца пѣмн поемѣ със строеннѣѣ гласы того прославльшомѣ Хоу Боу ншемѣ (Сега, съборе на правоверните,

²⁷ По този въпрос някои бележки може да се намерят в Б и л я р с к и, Ив., М. Й о в ч е в а. Цит. съч., 546–547, 556.

който си се стекъл днес в честния дом на светия отец, за да пеем песни и със стройни гласове да прославим този прославен, който прослави Бога Христа... – превод Б. Н.) – вечерна слава.

Някои недотам ясни като смисъл места от песен 8-а се свързват с обители. Тук отново ще направя паралел със споменатата Служба на Климент²⁸, където виждаме отново някои смислови паралели със службата на св. Петър. В нея има места, които показват, че имаме отново възникване на култ (респективно на Службата) на локално равнище в пряка връзка с Охрид, с гроба и мощите му в него, т.е. неговия манастир, учениците му или също така както при Петър – ситуирано място и тясна молитвена общност. Климент е: *Свѣтѣть Ахридъскаа цркъвь...*, по-нататък можем да прочетем:

Наста свѣтозарнаа памѣ възражѣвъ все Клементе въ сточю ты цркъвь вѣрныє съшъше се н въспоѣ памет тн стлю Кланменте (Настана светозарната осветяваща всички твоя памет, Клименте, верните се събират в твоята църква и възпяват паметта ти – превод Б. Н.) – песен 1-а, тропар 4-и; Въ твоен стынн прѣнѣюще блаженне (Пред твоите свети (мощи – бел. Б.Н.), припадаме блажени... – превод Б. Н.) – песен 3-а, тропар 2-и); Грѡвь тн чѣстнын съ страхѡмъ въбстоюще змнѣннѡмъ глѡмъ выпнѣм тын стлю (Честният ти гроб със страх обхождаме и с умилителен глас ти пеем, светителю... – превод Б. Н.) – песен 7-а, тропар 1-и), Прѣзрѣнн блженне на птенце своѣ нже въспнтѣ по кровомъ сн дхвно наслаждающе се словес тн меточнын н стын оученнѣм (Погледни, блажени, на своите птички, които възпита под твоя покрив, които се наслаждаваха на медоточните ти слова и светото ти учение... – превод Б. Н.) – песен 8-а, тропар 1-и); Радѡмъ се днѣ цркъвн бжнна просвѣщаема блгтнѡ вѣрно тръжѣствоуѣть прѣзникѡлюбче съствѣлюще оу чѣстны тн мощен (Радвай се днес, църкво Божия, просвещаема с благодат, верно тържествуващ празниколюбче, съставляващ при честните ти мощи, Клименте златозарни – превод Б. Н.) – хвалитна стихира²⁹.

Паралелът красноречиво показва как двата култа, отразени в тези служби, носят белези на местни. Те са обвързани с градовете Преслав и Охрид, с конкретни храмове, в които лежат мощите им – на св. Климент в църквата „Св. Панталеймон“ и неизвестния преславски храм, където е положено тялото на цар Петър. Службите се свързват съответно със средата на ученици на Климент или на тези, които се грижат за гроба на Петър. Признак за локалния характер на тези паметни от ранния период е обстоятелството, че те отсъстват в месецословите на старите руски ръкописи с паметни, които произхождат от български преславски прототипове³⁰. Това, което отличава двата култа, е, че този на Климент получава през XI–XII в. по-широко разпространение в югозападните български земи, докато този на цар Петър се появява спорадично. Несъмнено тук роля играе интересът на църквата от

²⁸ И в а н о в, Й. Цит. съч., 324–327; Ф л о р я, Б. Н., А. А. Т у р и л о в, С. А. И в а н о в. Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., 2000, 21–27.

²⁹ И в а н о в, Й. Цит. съч., 324–327.

³⁰ Т у р и л о в, А. А. Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. – *Palaeobulgarica*, 23, 1999, № 1, 14–16. По отношение на култа към Петър това може да се дължи на по-късната му поява през XI в.

поддържането на единия и по-слабата ѝ намеса при другия, последното поради историческата среда, в която възниква той. Докато култът на Климент има връзка с Българската архиепископия/патриаршия от IX–X в., този на Петър е от времето, когато Източна България е под църковното управление на Константинополската патриаршия.

Няма да коментирам датата на честването на цар Петър – 30 януари, защото вече е доказано, че тя няма връзка с датата на смъртта му, а е избрана по принципа на контаминацията със св. Петър Александрийски и неговото честване заедно със св. Климент Римски³¹, в чиято служба са инкорпорирани части от тази на цар Петър. Бих искала да добавя само, че пренебрежението (или непознаването) на датата на смъртта на една историческа личност (в цялата химнографско-календарна поредица за Петър), която би следвало да е известна на служителите на църквата, където се пазело тялото му, показва, че канонизацията не е направена скоро след смъртта му, а след период от време, в който култът към него придобил някои задължителни белези на святост, и чрез контаминация се следвала отъпканата пътека на една утвърдена в богослужението святост, което улеснявало процеса на честване на неговия култ.

В култа на цар Петър могат да се проследят няколко пласта на светителска характеристика. Налице е контаминация с друг култ, който има белезите на апостоличност. Тя е напълно неуместна, когато става дума за култ на светско лице, при това владетел, но тъй като присъства на някои места в текста, според мен няма нищо особено в това, че може да е подхранена от паралели с култа на император Константин Велики, макар да се лансира по друга линия:

— Поддржатель бивъ врѣховнаго блажене, теплож а́лла вѣрож же н любовь нмѣж къ боꙋ... (утринна стихира), Раꙋ са тврѣды каменю вѣрѣ Хвѣ (слава), Врѣховномуꙋ ты сꙋнменникъ сꙋн цркве свож сꙋзда, на каменн оꙋтврѣднв вѣрож... (песен б-а, тропар 2-и).

Вижда се, че тук апостоличността върви както пряко по линията на общото име с ап. Петър, така и на контаминацията на датата за честване, отправена към биографията на Климент Римски, ученик на този апостол и четвърти епископ (папа) на Рим, които „прехвърлят“ характеризиращата ги култова образност върху Петър. Това обяснение остава един въпрос, кой е двигателят в случая – формирането във времето на параметри на култа към царя или впоследствие агиографско-химнографските богослужебни източници за двамата го натоварват с подобни свойства³².

По-внимателното вникване в текста на Службата показва и други типологични слоеве на култа към цар Петър. Това са белезите, които говорят за монашеското му състояние. Неминуемо се повдига въпросът, дали култът

³¹ Ч е ш м е д ж и е в, Д. Цит. съч., 252–254; Б и л я р с к и, Ив., М. Й о в ч е в а. Цит. съч., 543–557.

³² Този въпрос, но по друг начин е зададен и от М. Йовчева (Б и л я р с к и, Ив., М. Й о в ч е в а. Цит. съч., 551–552), която заедно с това показва паралели на идейно равнище с култа на Петър Александрийски.

не е монашески. Всъщност Службата е единственият източник, с който разполагаме за това му състояние. Нейните сведения не са в синхрон с данните на Лъв Дякон и Скилица, от които следва, че Петър умира в битността си на цар, а според тълкуванието неговите синове, до този момент все още в заложничество в империята, се завръщат и Борис II заема престола преди падането на Преслав в 971 г. Затова е основателен въпросът на Й. Иванов, при положение че се приеме, че Петър е живял като монах, кой е управлявал България³³. Очевидно тук е налице празнина в нашите сведения и от гледна точка на фактите най-правдоподобно изглежда Петър да се е замонашил малко преди смъртта си. В текста на Службата съдейки от епитетите и реалиите, пряко засягащи социалния му статус приживе, само на две места е споменат пряко като монах: Петра мнѣха, Петра ннокладо, (заглавие и вечерна слава), а косвените данни, по които може да бъде вписан в монашеските култове, имат връзка с образа на аскет и пустинник:

Ты во въздръжаннѣмъ и молитвамн дѣшѣ си ѿнстнѣвъ алканнѣмъ и жѣданнѣмъ тѣло си истиннѣ (Ти прочие с въздръжание и молитви си очисти душата, с глад и жажда изтъни тялото си... – превод Б. Н.) – вечерна слава.

Този пласт в култа обаче е доста изолиран и не много застъпен. В известно отношение честото обръщение на молещите се към цар Петър с „отче“, „отче пресвети“, „отче блажени“ или тропарът от 8-а песен:

Прѣповны чинъ празднуѣжъ рѣчѣт са днѣ с тобожъ Петре црю прѣблженын ѿче прсно възвнтѣле... (Като празнуваме винаги в обителите, чина преподобните, радваме се с теб, преблажени царю Петре... – превод Б. Н.), са бегли косвени белези за елементите на монашески култ, но поради по-голямото изобилие на части в Службата, които напомнят светското му битие, както и не докрай прокараната линия, свързана с монашеското му състояние, култът не може да се определи докрай като монашески.

Освен посочените два белега в култовия образ на цар Петър най-вече се среща една типична черта в неговата характеристика, свързана със застъпничеството и покровителството. Прочее това е главната „роля“, която вярващият възлага на всеки светец, комуто се моли. Местата, които го разкриват като светец-покровител, са следните:

... въззастѣпникъ ѿнмыхъ протнвны ... (песен 1-а, тропар 1-и);

ѿАкоже прѣжде възлюбн мнрмъ прѣбывати въз житн своемъ. тако н ннѣ намъ молитвамн къ богу страны вса оумнр (...както преди възлюби в мир да пребиваваш в своя живот, така и сега на нас чрез молитвите си към Бог усмири всички страни – превод Б. Н.) – песен 3-а, тропар 1-и);

ѿАко Дѣда прѣжде помазавъ порѣчн земля снѣ съблюдатн всѣко ѿ напастн (песен 6-а, тропар 1-и); ѿАкоже сын прѣжде с намн ѿче н ѿако чада своѣа прнемла любезно така н ннѣ прннмн мѣвы снѣ н зацнтн ѿ всѣкож напастн. (песен 8-а, тропар 2-и); ѿче ншь Петре црю стын ѿ внднмы н невнмы врагъ съпротнвны скоро нзбавѣж. (песен 9-а, тропар 2-и); Днѣ памѣ творѣцн нн прѣвзрн мѣтвамн къ влцѣ жнзнь нзбавнѣж тѣмъ даровати н всего зла ѿзбавн са н влчн жнзнь вѣчнѣж н на нбн ѿ влѣкѣж

³³ И в а н о в, Й. Цит. съч., с. 386.

прѣдстоѣи ѿче Петре сътворшааго ти хвалѣи сиѣ не прѣзри (Днес тези, които извършват твоята памет, не презирай, чрез молитви (си) към владиката, изобилен живот им подари, за да се избавят от всяко зло и да получат вечен живот и стоейки на небесата при владиката отче Петре, не презирай извършващите тази хвала – превод Б. Н.) – стиховна стихира.

Както се вижда, смисълът на молбите за застъпничество се ограничава в традиционните рамки на този род моления, при което алузията с Давид не ги надхвърля и е наложена поради светското битие на Петър. Споменаването на царство или град, или войнство отсъства. Прочее търсенето на покровителство и даването му от светец не е присъщо само на тази служба и тук ще припомним наново Службата на Климент, където намираме много по-ясен адресат на това моление:

млеше Климентѣ не прѣстанѣ блаженне за стадо свое мнрь и млть послѣн дшамь ншнѣ (...моли се винаги и не преставай, Клименте, за своето стадо мир и милост да се изпрати на нашите души – превод Б. Н.) – песен 3-а, тропар 1-и); Простри млти прѣчистиѣ си рѣцѣ прѣсвѣти блженне защитѣ всѣхъ злъхъ зрѣплѣне и ѿща (Простри ръце в най-пречиста молитва, пресвети блажени, защити от всички злини, укрепи и освети... – превод Б. Н.) – песен 7-а, тропар 3-и, и накрая пак: Непроси блженне съ нбсъ повѣдоу на противниѣ врагѣи хлювцоу цроу и вою югѣи нзбави ѿ злъхъ и всѣхъ лѣнн... (Изпроси, блажени, от небесата победа над противните врагове на христорлюбивия цар и неговото войнство и избави от зло всички хора (народ)... – превод Б. Н.) – песен 9-а, тропар 3-и)³⁴.

Подозренията за нещо повече от обичайната норма, за нещо „политическо“ в молитвата за покровителство идват от статуса на Петър като бивш цар. Прочее в текста на самата служба не само не липсват препратки към това минало, но те са особено подчертани, при това твърде директно: Първыи родъ процвететъ ѿкоже пророкъ пророче. Слава и богатство въ домоу и правда его въ вѣкы. се ѿ тебе съвѣсть сѧ Петре црю. Соугоубааго царства ѿче блажены Петре црю...по вѣрѣ си и зде и тамо црствоуешн (Първият род процъфтява, както предрече пророкът, слава и богатство в дома неговата истина во веки. Това чрез тебе да се осъществи царю Петре. На двойното (ти) царство, отче блажени Петре... и тук, и там царстваше – превод Б. Н.) – песен 5-а, тропари 1-и и 2-и, двойното царство е небесното и земното), или пасажа, в който неговата коронация е сравнена с помазването на Давид от Бога и даването да пази земята (песен 6-а, тропар 1-и), или наблягането на неговата царска титла: „бившият от Бога цар на българите“³⁵, „Петър цар български“, „цар пречестен“, „цар български“, „Петър цар“, „цар Петър“. С „цар“ той е обозначен на девет места в Службата. Прави ли обаче това култа му царски или политически? Характеристиката на култа се определя от общите признаци, които съдържа, както и от понятийния багаж на текста. Молитвата към цар Петър за покро-

³⁴ Пак там, 325–327.

³⁵ Като че ли това е единственото място в нашите извори, където титлата на Петър е придружена от формулата „от Бога цар“, вж. Б а к а л о в, Г. Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). С., 1985, 119–121, в печатите той се среща като „в Христа“; Й о р д а н о в, Ив. Цит. съч., с. 59.

вителиство е отправена към светец, който в качеството си на бивш цар е бил покровител и защитник на земята си и който като светец трябва да разпростре своето покровителиство върху молещите се. Както отбелязах, освен ключови думи като „царство“, „войска“, „народ“, М. Йовчева сочи още липсата на други такива думи, свързани с владетелския култ („скиптър“, „венец“, „багреница“), изрази (подобни на тези в Климентовата служба) за укрепване силата на царя и за победа над враговете³⁶. Доколко може да се говори за култ към цар-светец поради наличие на препратки към светското-владетелското минало на цар Петър е под въпрос. Ако сравним някои общи на пръв поглед места в Петровата служба, които намират връзка с определенията за Константин (и Елена) като за „царе равни на апостолите“ или „пръв цар на християните“, „нов Давид“³⁷, то по-скоро бих казала, че влиянието им има повече механичен и твърде общ характер върху текста на песента, отколкото търсене на паралели по същество.

В крайна сметка как можем да опишем характеристиката на култа на цар Петър – монашески, както смята М. Йовчева, или по-скоро царски и политически³⁸? Видяхме, че култът има различни признаци и нито един не е застъпен последователно. Текстът е пренаситен с епитети към името на Петър – „пречестен“, „пресвят“, „честен“, „свят“, „преподобен“, често е наричан „блажен“, „преблажен Петре“, „отче блажен Петре царю“, „преблажени отче“. Епитетът „блажен“ не е чужд на светците, независимо от статута им. Среща се често при Климент и при Методий, т.е. лица, през целия си живот свързани с работа за църквата в качеството им на учители и църковници. Той основно е повлиян от идеите на новозаветните (Мат. 5:3–11; Лк. 11:20–23, 27–28 и пр.) и псалтирните текстове (Пс. 1:1 – литургичен, Пс. 2:12, Пс. 32:12, Пс. 111:1 – нелитургични), където блажен е всеки, който е избрал Бога и го следва, и всеки който го е избрал заради неговите качества. В този смисъл „блажен“ е семантичен ключ³⁹, който характеризира основната култова натовареност при цар Петър, произтичаща и обединяваща всички горепосочени черти на неговия култ. Видимото изобилие на епитети в Службата на Петър има различна роля от тяхното използване в Службите на Методий и Климент, където при това те не се срещат така интензивно. Както е известно, византийската църква крайно рядко, канонизира лица, които имат светско минало⁴⁰. Още по-рядко това се правело, когато ставало дума за владе-

³⁶ Билярски, Ив., М. Йовчева. Цит. съч., с. 553.

³⁷ Tachias, A.-E. N. Le culte de saint Constantin en Bulgarie au XIV siècle. – Средновековна християнска Европа: Изток–Запад. С., 2002.

³⁸ Мнението на М. Йовчева се отличава от това на Ив. Билярски, вж. Билярски, Ив. Цит. съч., 10–32. Д. Чешмеджиев, който няма ясна позиция или не е категоричен за царския характер на култа, в разсъжденията си индиректно клони към този извод, вж. Чешмеджиев, Д. Култът..., 255–257.

³⁹ Билярски, Ив., М. Йовчева. Цит. съч., с. 553.

⁴⁰ Тук не става дума за светците от периода на голямото иконоборческо гонение, когато се срещат и светски лица, пожелвали се за вярата. Тук ще посоча един пример от VIII в. – Филарет Милостиви получил светителиство заради благотворителността си към бедните, докато бил в светското битие на аристократ, замонашил се едва в края на живота си като Петър.

тел⁴¹. Петър е бил светско лице практически през целия си живот, неговата канонизация трябвало да мине през онази „очистителна“ цедка, която църквата изисквала, за да се признаят достойнствата на един мирянин. При Петър това е благочестивият и аскетичен живот, грижата, която имал за земята си (народа) като владетел, и най-вече грижата за монасите и църковните служители:

Источникъ ты бы и скровнице нескъдно поддѣхъ изливѣхъ на оубогиѣхъ прнсно и млтнна своа не вскѣдѣвѣщѣхъ и чрънорнзѣцѣхъ люба и сѣвжнтела цркве бжнѣхъ млтвь нхъ радн (Източник бе ти и съкровище неоскъдно (което) се излива вечно върху бедните, и твоята молитва не биваше оскъдна и обичаше монасите и божиите църковни служители заради техните молитви... – превод Б. Н.) – 2-а хвалитна стихира.

Ако трябва да определя по някакъв начин култа към Петър, то той не може да се впише изцяло в нито една от традиционните схеми – монашеска, йерейска, отшелническа, пустиножителна, учител във вярата, владетелска. Внушението на Службата е: съвършен във всичко мъж – като владетел, като покровител на народ, монаси и църква, с апостолични белези, като пустинник, като монах. Характеристиката на култа като че най-близо ни напомня „Блажен мъж“. Вероятно това нестандартно естество на почитанието към Петър допринеся Службата да не намери широк прием в химнографията, което предвид локалния характер на култа може би улеснява нейното разкъсване, загубата на текстове. Последното е признак на неустойчивост, за което може да е допринесло и това, че тя е от типа на „съкратените служби“⁴².

Състоянието на продължаваща контаминация на датата на паметта на цар Петър този път със св. Иполит Римски говори, че процесът на формиране на култа не е бил окончателно завършен. Това, че при календарните паметни на цар Петър Иполит измества св. Климент, не е чудно, защото тези двама са празнувани на 30 януари⁴³, но фактът, че при тропара за Петър в четирите пролога (РГБ, ф. 256, № 319, XIII–XIV в.; Станиславов 1330 г.; Ковачевичев – Нар. библи. на Сърбия, Рс. 705, XIII–XIV в.; Хлуд. № 189 първа половина на XIV в.) той се споменава с Иполит в противовес на Евангелията (Банишко, края на XIII в.; Зогр. № 16, от XIV в.; Зогр. № 21, от XIV в.; Кързъново, от

От IX в. манастирското монашество фактически става не само люлка на новите светци, но и двигател на процесите в канонизацията, заемайки позиции в църковната йерархия.

⁴¹ Назоваването на царете „свети“ не е във връзка с канонизация. Освен Константин и Елена данни за канонизация има и за други византийски императори – има данни за почитане на Йоан III Ватаци, доколкото се говори за чудеса, свързани с гроба му и мощите му в Магнезия през XIV в. (в Житие на св. Йоан Милостиви), белези на почитане на Йоан IV Ласкарис като светец също. Те се пораждат като опозиция на управлението на Палеолозите, но официалната теза е тяхната благотворителност, съвършените качества на владетели и заслугите към църквата, чудесата след смъртта им – M a s t e r s, R. Saint and Sainthood in the Early Paleologan Period. – In: The Byzantine Saint. London, 1981, 69–73; Д а ш к о в, С. Б. Императоры Византии. М., 1996, с. 280.

⁴² К о ж у х а р о в, Ст. Цит. съч., с. 76.

⁴³ Ч е ш м е д ж и е в, Д. Култът..., с. 253.

XIV в.)⁴⁴, където придружава Климент, при изразената хипотеза, че песента може да не се отнася до първоначалния състав на Службата, поставя въпроса за друг път при формирането на култа, вървящ независимо от този, който познаваме от Преслав. Забележително е, че при всички случаи той е в контактиация със светци, свързани с Рим. Предвид факта, че тези календарни вести от Пролозите (и Евангелията) са свързани повече с ръкописи от юго-западния духовен старобългарски ареал, дали те не показват, че на даден етап от историята на култа той се е отбелязвал само на равнището на календарните споменавания на 30 януари.

Каква е светителската степен на цар Петър. Има нестабилност в поставянето му в една или друга категория. Това може да се дължи както на фактора неразвит култ, при който критерият за неговата святост още не е утвърден, така и на фактора начален етап на формиране на култа. Наричан е „свети“ в началото на службата, но пък е казано, че се чества в „чина на преподобните“ (песен 8-а, тропар 1-и). Като „преподобен“ фигурира в повечето текстове⁴⁵, което очевидно е неговата светителска степен. Това не противоречи на обстоятелството че в БАЛ, в Синодика на Борил и във Виргинската грамота го наричат „свети“.

Появата на култа към Петър като явление, зародило се в Преслав в църквата (манастира), където били неговите мощи и гроб, във време, когато тук вече не съществува самостоятелна българска църква, не означава, че култът му няма официален характер на местно равнище. Той е онази реакция на българска църковна среда в условията на чужда власт в българските земи, която търси опора в миналото. Службата, както и БАЛ са другият отговор на историческата памет на българите в периода XI–XII в. Обикновено се смята, че този период е неблагоприятен за старобългарската химнография, но този текст, както и продължаващото да живее старобългарско богослужение, отразено в ръкописите от XI–XII в., показват, че е имало дееспособни старобългарски автори от това време.

KING PETER AND CHARACTERISTIC OF HIS CULT

(Summary)

Relying on the main sources describing the reign of Tsar Petar (927-969), viz. information from Byzantine historians and contemporaries as well as from the Bulgarian apocryphal chronicle, the article reviews the conditions for the emergence of his cult. The main traits of the presentation of Tsar Petar as a saint are outlined and his rank in the hierarchy of sainthood is determined. The author discusses examples that highlight his qualities as a wise ruler and a protector of the Christian faith and praise his personality.

⁴⁴ Павлова, Р. Петър Черноризец – старобългарски писател от X в. С., 1994, 25–26; Чешмеджиев, Д. Култът..., 247–248; Билярски, Ив., М. Йовчева. Цит. съч., 546–547.

⁴⁵ Павлова, Р. Цит. съч., 24–26.

This positive picture is projected on his kingdom and enhances the prestige of the Bulgarian ruler at the Byzantine imperial court.

Special attention is paid to liturgical texts as the most important source for the cult of a saint. The typological analysis of the cult of Tsar Petar is followed by a critical assessment of the various opinions expressed in the scholarly literature with regard to the time and the place where the Service for Tsar Petar originated as well as the process of canonisation. Various strands in the characterisation of Tsar Petar in his cult are analysed, and possible contaminations with another cult are discussed. Of particular interest are arguments in favour of the hypothesis that the Service for Tsar Petar is the basic source for his cult and that the cult is monastic. The opposite thesis, according to which the cult is rather imperial and political (since it relies on the unity of holiness, power, and people as well as on the main traits of the political doctrine of Bulgaria under Tsar Petar), is presented as well. The analysis allows for the conclusion that the cult represents different tendencies, none of them being dominant. It is therefore impossible to describe the cult as belonging to one of the traditional types (monastic, hieratic, cult for a hermit, a desert saint, a teacher, a ruler).

Bistra Nikolova
Institute of History – BAS